

نقش و تأثیر آیات قرآن در معماری مساجد (با تأکید بر کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان)

چکیده

مسجد به‌عنوان یک مکان عبادی-سیاسی، موضوعی است که قرآن با نگرشی کامل و دیدگاهی جامع بدان آن پرداخته است. نوع عبارت، تأکید و میزان پرداختن به هر موضوعی، بیانگر اهمیت و جایگاه آن در قرآن کریم است. یکی از مهم‌ترین ویژگی در مساجد هم گونه‌های معماری مذهبی بوده است. به‌گونه‌ای که بخش مهمی از آثار ماندگار معماری جهان را فضاهای آرامگاهی و عبادتگاهی تشکیل می‌دهد. معماری مساجد به‌عنوان فضاهای عبادتگاهی مخصوص دین اسلام، مهم‌ترین نمود معماری اسلامی محسوب می‌شود که در پهنه گسترده جغرافیای سرزمین‌های اسلامی از تنوع و گونه‌گونی خاصی از نظر نحوه طراحی و چگونگی برخورد با اقلیم خاص آن مناطق برخوردار است. روش تحقیق در این پژوهش کیفی و تکنیک تحلیل متن براساس داده‌های کمی بوده و از مباحث انتزاعی پرهیز شده است. نتیجه این بررسی حاکی از آن است که نمونه‌ها و گونه‌های متنوعی از مساجد با کتیبه‌های قرآنی متنوع در دوره‌های مختلف تاریخی و نیز در مناطق مختلف اقلیمی-جغرافیایی قابل‌مشاهده و بررسی است. توجه انحصاری این پژوهش به کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان است. این امر میزان ترقی و تأثیرپذیری و تحولات بنیادین در معماری، خلاقیت سازندگان و هنر طراحی آن را نمایان می‌کند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی جایگاه آیات قرآن در معماری اسلامی.
۲. بازشناسی مضامین قرآنی در کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان.

سؤالات پژوهش:

۱. آیات قرآنی چه جایگاهی در معماری اسلامی دارد؟
۲. مضامین قرآنی چه نقشی در کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان دارد؟

کلیدواژه‌ها: معماری اسلامی، آیات قرآن، کتیبه‌های قرآنی، مسجد جامع اصفهان.

مقدمه

پس از نزول اسلام، با ورود دین جدید و گسترش آن به طبع نوع معماری و شهرسازی و از جمله آن، معماری مساجد در شهرهای اسلامی تغییر یافت. اسلام به عنوان دینی اجتماعی از همان ابتدا نیاز به محلی جهت تبلیغ، اطلاع رسانی، انجام آداب و رسوم اجتماعی و... نیاز داشت. آنچه در ابتدای امر به منظور برآورده ساختن نیازهای اجتماعی به وجود آمد، مسجد بود. مساجد در ابتدا محل تجمع، اقامه نماز، محل شورا و تصمیم گیری در مورد امور مهم دولتی بود سپس جنبه اقتصادی و سیاسی به خود گرفت که این جوانب در طی قرون مختلف با تحولات قومی، تغییرات دولتی و حکومتی قوت و یا ضعف به خود گرفته است. نکته قابل توجه دیگر اینکه اسلام به عنوان دین متعادل و کاملاً اجتماعی تمامی مسائل خصوصی و اجتماعی یک فرد را مشخص کرده است. به پا کردن بنایی به نام مسجد هدف و انگیزه نیست؛ بلکه مقاصد اهمیت دارد که موجب پدید آمدن مسجد می شود. مسجد باید نخست بر محور توحید، اتحاد و همدلی مؤمنان باشد و اساس آن تقوا، ایمان به خدا و اقامه نماز قرار گیرد. در آیه ۱۷ و ۱۸، سوره توبه آمده است: «مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ»، مشرکان را نرسد که مساجد خدا را آباد کنند؛ درحالی که به کفر خویش شهادت می دهند. آنانند که اعمالشان به هدر رفته و خود در آتش جاودانند. مساجد خدا را تنها کسانی آباد می کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده اند؛ پس امید است که اینان از راه یافتگان باشند.

این آیه ها پس از نفی نقش مشرکان در بنای مسجد، تعمیر آن را مخصوص اهل ایمان می داند و سپس صفاتی را بیان می کند که درواقع پیش شرط های انتخاب مدیریت مسجد است. اگر اهل ایمان این سه شاخصه اساسی را داشته باشند، شایسته ساخت مسجد هستند. اینکه قرآن برای افرادی که می خواهند مسجد بسازند شرط می گذارد، گویای این است که مسجدسازی از دیدگاه قرآن ارزش و اعتبار فراوانی دارد. همچنین، در آیه ۱۰۷ و ۱۰۸ سوره توبه می خوانیم: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِّمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفْنَ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ»، و آن هایی که مسجدی اختیار کردند که مایه ی زیان و کفر و پراکندگی میان مؤمنان است و [نیز] کمین گاهی است برای کسی که قبلاً با خدا و پیامبر او به جنگ برخاسته بود و سخت سوگند یاد می کنند که جز نیکی قصدی نداشتیم [ولی] خدا گواهی می دهد که آنان قطعاً دروغگو هستند هرگز در آنجا مایست؛ چراکه مسجدی که از روز نخستین بر پایه ی تقوا بنا شده سزاوارتر است که در آن [به نماز] ایستی [و] در آن مردانی اند که دوست دارند خود را پاک سازند و خدا کسانی را که خواهان پاکی اند دوست می دارد. بر این اساس، مسجد به عنوان یکی از مراکز مهم اسلامی از ابتدا تاکنون به عنوان نیازی اجتماعی سیر

تحول خاص خود را طی کرده است. پیامبر اسلام پس از هجرت به مدینه اقدام به ساخت مکانی جهت اجتماع مردم نمودند. ضرورت وجود مکانی جهت اجتماع مردم، شنیدن آیات وحی، برگزاری نماز و مراسمات خاص، شورا و مشورت در امور اجتماعی و... شاید دلایل کافی برای ساخت چنین بنایی باشد. در سال‌های بعد باتوجه به نیازهای هر شهر، مساجد کارکردهای مختلفی به خود گرفتند؛ تا آنجاکه در قرون نهم و دهم هجری مساجد به‌طور شبانه روزی باز بودند. به همان میزان تخصصی‌شدن کارکردها، معماری آن نیز مشخص‌تر می‌شد. آنچه در این پژوهش مدنظر است دست‌یابی به این امر که آیا معماری مساجد در گذر تاریخ و برهه‌های زمانی متفاوت تغییر کرده است؟ آیا این رشد در معماری متأثر از ساخت‌وساز طرح‌های غربی بوده است؟ و دیگر آن که آیا طرح، نقش و نگارهای اسلامی از آغاز صدر اسلام تاکنون شکل اولیه و اصیل خود را حفظ کرده است؟ و پرسش دیگر اینکه آیات قرآنی استفاده شده چه تناسبی با اهداف بانی داشته است؟ سؤال ۱: نقش و تأثیر آیات قرآن در معماری مساجد چیست؟ سؤال ۲: نقش و تأثیر کتیبه‌های قرآنی در مسجد جامع اصفهان چیست؟

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که مطالعاتی درباره کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان انجام شده است که در ادامه به بخشی از آن‌ها اشاره می‌شود. قاسمی سیجانی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل مضمون کتیبه‌های قرآنی ورودی و محراب‌های مسجد جامع اصفهان پرداخته‌اند. در این پژوهش به تحلیل مضمونی کتیبه‌ها پرداخته شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است.

نتیجه‌گیری

نتایج به‌دست آمده از نوشتار فوق: ۱. این است که مسجد در اسلام، بر مبنای سادگی و دوری از تجمل و تزئین استوار است و عظمت آن در سادگی است. مساجد، سنگ زیر بنای تمدن مسلمین است و با آئین جدید اسلام، همراه و هم جهت پدید آمده و شکل گرفته است، لکن تمدن مسلمین هم به مانند سایر تمدن‌ها پیشرفت کرده و این خصوصیات، در کیفیت و سبک ساختن مساجد هم اثر گذاشته است. تأکید قرآن بر ساخت و نگهداری مساجد، از همان دوران صدر اسلام بوده و در دوره‌های بعدی نیز تداوم یافت. در عصر حاضر باتوجه به تحولات بنیادین نظری و تکنولوژیکی ایجاد شده در حوزه معماری، طراحی مسجد به الگوهای موفق و همگام با تحولات زمانه دست یافته که این امر به خوبی کشورهای اسلامی مشهود است، به‌گونه‌ای که مساجد تجلی‌گاه ویژگی‌های فرهنگی و هنری جهان اسلام به‌شمار می‌رود. ۲. نیز این پژوهش نشان داد متن عمده کتیبه‌های ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان مذهبی است. بیشترین تعداد کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان در دوره صفویه الحاق شده است. ۳. مضمون آیات انتخابی در ورودی‌ها اشاره به مسائلی در باب توحید و یگانگی خداوند ایمان و اعتقاد به معاد، نبوت و بعثت پیامبر و در نهایت آیاتی که در باب اهمیت مساجد آورده شده است. همچنین، مضمون آیات محراب‌ها اشاره به وقایع جامعه مسلمین از جمله تغییر قله مسلمین، بعثت پیامبر و رهبری توجه داشته است.

منابع

قرآن کریم.

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۷۹). «اصفهان». دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۹، تهران: مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی.
- پورنادری، حسین؛ پورنادری، ارغوان. (۱۳۹۴). «بررسی شاخص‌های معماری «کنج» و «شکل کتیبه» شبستان جنوب شرقی مسجد جامع اصفهان، به‌منظور شناخت گوشه‌ای از تحولات تاریخی آن». صغه، ۲۵(۲)، ۱۳۴-۱۱۹.
- جبل عاملی، عبدالله؛ پهلوان‌زاده، لیلا. (۱۳۹۱). «ثبت جهانی مسجد جامع عتیق اصفهان». دانش نما، ۲۱۰-۲۰۹.
- حسن نبوی، محمد. (۱۳۸۲). فرصت‌های تبلیغی را دریابیم، نشریه مبلغان، شماره ۵۸، ۱۲-۲.
- حمزه‌نژاد، مهدی؛ عربی، مائده. (۱۳۹۳). «بررسی اصالت ایرانی در مساجد نوگرایی معاصر (مطالعه موردی طرح مسجد چهار راه ولی عصر (عج) تهران»، فصلنامه مطالعات اسلامی شهر ایران اسلامی، شماره ۱۵، ۲۳-۱۲.
- جواد، علی. (۱۹۵۰). تاریخ العرب قبل الاسلام، بغداد: المجمع العلمي العراقي.
- حاج‌تقی، محمد. (۱۳۹۱). بررسی و نقد منابع اسلامی جنگ‌های صلیبی با تکیه بر الکامل ابن‌اثیر»، تهران: دانشنامه جهان اسلام.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). وسائل الشیعة، قم: آل‌البیت.
- حسین‌زاده خراسانی، محمود. (۱۳۸۹). خانواده، مسجد و نماز، قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های قم، وابسته به مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور.
- ریانی، رسول؛ حاجی بابائی، مرتضی. (۱۳۸۳). «تأثیرپذیری معماری مسجد از تحولات اجتماعی و تأثیر آن بر شهرسازی دوره اسلامی». نشریه گلپنگ، شماره ۷ و ۸، ۳۳-۲۲.
- طاهر، احمد مکی. (۱۹۷۰). دراسة فی مصادر الأدب، چاپ دوم، قم: دارالمعارف.
- فهری، احمد. (۱۳۴۸). پرواز در ملکوت، تهران: نهضت زنان.
- کارگر، عبدالرضا. (۱۳۹۵). مسجد جامع عتیق، موزه‌ای از در و عتیق. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- علم‌بیگی، شهرام. (۱۳۹۱). «زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان». تهران: هنر.
- گالدیری، اوژن. (۱۳۷۹). «گنبد نظام‌الملک در مسجد جامع اصفهان». تهران: آگه

- گالدری، اوژن. (۱۳۸۰). مسجد جامع اصفهان. ترجمه عبدالله جبل عاملی. اصفهان: سازمان میراث فرهنگی.
- قاسمی سیچانی، مریم؛ قنبری شیخ شبانی، فاطمه؛ و قنبری شیخ شبانی، محبوبه. (۱۳۹۶). «تحلیل مضمون کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان». پژوهش‌های معماری اسلامی، ۵(۳)، ۴۹-۶۵.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد؛ بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). «الگوهای طراحی مساجد در معماری معاصر». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. ۲(۴)، ۱-۱۵.
- نصرتی، مسعود. (۱۳۸۰). «کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان». گلستان قرآن. تهران.
- نوبهار، رحیم. (بی‌تا). سیمای مسجد، تهران، نشر: بی‌جا.
- معرفت، محمدهادی، علوم قرآنی، چاپ هشتم، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید.
- هایده، لاله. (۱۳۸۰). «مسجد جامع اصفهان، نگین معماری اسلامی ایران». گلستان قرآن. شماره ۷۲، ۲۷-۲۱.
- هنر فر، لطف‌الله. (۱۳۵۳). «قدیمی‌ترین سر در تاریخی مسجد جمعه اصفهان». هنر و مردم. شماره ۱۴۵.

Abbott. N . (۱۹۳۹). The Rise of the North Arabic script and it's development with a full description of the Kur'an manuscripts in the oriental institues. The University of Chicago Press.